

RUGĂCIUNEA BISERICII ÎN VREME DE RĂZBOI, POTRIVIT TRADIȚIEI BIZANTINE

- THE PRAYER OF THE CHURCH IN TIMES OF WAR,
ACCORDING TO THE BYZANTINE TRADITION -

Asist. univ. Dr. Mihail K. QARAMAH

Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia,
ROMÂNIA.

E-mail: mihail.qaramah@uab.ro

ABSTRACT

The purpose of this paper is to offer a textual and theological analysis of certain prayers in times of war and for the army, which are part of the Byzantine tradition. The author discusses three types of evidence for such prayers: (a) prayers mentioned in the historical or panegyric writings of Christian authors and those prescribed by the military Byzantine manuals of the emperors Maurice, Leo VI and Nikephoros II Phokas during war campaigns and on the battlefield; (b) prayers in times of fear caused by “barbarian” invasions contained in the ancient Byzantine Euchologia, and (c) a series of model-prayers to be used during enemy destructive raids, composed by prominent ecclesiastical figures of the 14th century (such as Gregory Palamas, Philotheos Kokkinos, Macarius Chrysocephalos, and Symeon of Thessaloniki). The wording of the prayers had, on one hand, a deep penitential character, through which war was understood as a chastisement God allowed to rebuke the sins of Christians, but, on the other hand, framed the war of the Byzantine army as a battle for the Orthodox faith, against the unfaithful and those who do not reckon the one true God. One can find prayers where the dominant idea is the petition for peace and deliverance from the despair of war (an attitude closer to the position of the early Church towards war), but also prayers that contain a more belligerent rhetoric, in which God is asked repeatedly to crush the blasphemous foes and to grant victory to the faithful army. Finally, the paper discusses two rites for the blessing of weapons and of the national/military banner, that are found in the current Romanian Euchologion. These rites are adaptations in a particular manner of the corresponding rites included in the Trebnik of Peter Mohyla. There are however some theological contestations of the use of such rites in the liturgical and pastoral practice of the Church, which are in part raised in the present paper.

Keywords: Euchologion, barbarian invasions, prayer for peace, penitential processions, religious rites in the Byzantine army, rites for blessing of weapons and of a flag/banner.

INTRODUCERE

Potrivit lui R. Taft, realitatea războiului a determinat următoarele dezvoltări în ritul bizantin: 1) prezența cererilor pentru pace și obținerea biruinței, pentru autoritatea de stat și armată în textele liturgice; 2) dezvoltarea cultului sfinților militari; 3) inserarea de elemente religioase în celebrarea victoriilor militare; 4) compunerea de omilii cu prilejul asediilor, bătăliilor, victoriilor, înfrângerilor; 5) includerea în calendarul Bisericii a zilelor de pomenire a astfel de evenimente; 6) practicarea litiilor penitențiale pentru îndepărtarea primejdiilor

invaziilor, prin care se cerea de la Dumnezeu biruință sau I se aducea mulțumire după dobândirea izbânzii; 7) întrebuințarea icoanelor și a relicvelor în astfel de litii sau în cadrul altor slujbe săvârșite în vreme de război; 8) conferirea de privilegii „spirituale” pentru cei care luptă în războaie cu dreaptă cauză; 9) dezvoltarea cultului Crucii și a războiului împotriva necredincioșilor; 10) prezența preoților militari pe câmpul de luptă; 11) săvârșirea de rugăciuni sau alte slujbe cu ocazia bătăliilor¹.

În această lucrare mă voi ocupa doar de conținutul rugăciunilor în vreme de război și pentru armată consemnate de Lactanțiu, Rufinus și Corippus, de tratatele militare ale împăraților bizantini, de vechile manuscrise ale Evhologhiului bizantin, precum și de rugăciunile atribuite unor importanți ierarhi bizantini din secolele XIV-XV (unele fiind incluse și în anumite manuscrise și, ulterior, ediții ale Evhologhiului). La urmă, mă voi opri asupra rânduielilor pentru armată incluse în Molitfelnicul românesc actual. Scopul acestui demers este de a vedea modul de exprimare în rugăciuni a atitudinii Bisericii față de război și cum această atitudine a evoluat de-a lungul timpului, dar și de a ridica anumite semne de întrebare față de legitimitatea teologică a unora dintre aceste practici liturgice și pastorale.

1. MĂRTURII ÎN SCRIERILE ISTORICE ȘI TRATATELE MILITARE

Un prim model de rugăciune creștină în vreme de război este oferit de Lactanțiu² (cca. 250-cca. 325), în lucrarea *De mortibus persecutorum*, 10. Potrivit acestuia, înainte de lupta dintre armata lui Maxențiu și cea a lui Licinius, un înger al Domnului i se arată în vis celui din urmă, învățându-l să se roage lui Dumnezeu, împreună cu toată armata sa, astfel:

Dumnezeule cel Preaînalt, Te rugăm, Sfinte Dumnezeule, Te rugăm. Toată dreptatea noi ne-o punem în mâinile Tale, mântuirea noastră ne-o punem în mâinile Tale, Imperiul nostru îl lăsăm în seama Ta. Prin Tine trăim, prin Tine noi suntem victorioși și fericiți. Preaînalte, Sfinte Dumnezeule, ascultă rugăciunile noastre; spre Tine întindem brațele: ascultă-ne, Sfinte, Preaînalte Dumnezeule.

Apoi, Lactanțiu adaugă: „aceste rugăciuni au fost scrise în mai multe exemplare și transmise prin ofițeri și tribuni, așa încât fiecare să-și învețe proprii soldați”³. Ideea fundamentală a textului este predarea cu totul în voia și purtarea de grijă a lui Dumnezeu. Este interesant faptul că ofițerii și tribunii erau responsabili să îi învețe pe soldați rugăciunea, foarte probabil pe cale orală.

Din relatarea lui Rufinus din Aquileea, în timpul războiului civil dintre împăratul Teodosie I (379-395) și uzurpatorul Eugenius (creștin, dar cu afinități păgâne), cel dintâi, înainte de a ieși din Constantinopol, s-a pregătit de luptă „întrarmându-se nu atât cu arme, cât cu post și rugăciune, păzindu-se nu atât cu străji de noapte, ci cu privegheri de noapte, în rugăciune”; totodată împăratul a mers în toate locurile de închinare cu preoți și popor și, îmbrăcat fiind cu sac, se prosterna înaintea relicvariilor mucenicilor și ale apostolilor, cerând ajutor dumnezeiesc prin mijlocirea sfinților. Înainte de bătălie, Rufinus consemnează că

¹ Robert F. Taft, „War and Peace in the Byzantine Divine Liturgy”, *Peace and War in Byzantium*, ed. Timothy S. Miller, John Nesbitt (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 1995), 17-18.

² Lactanțiu, dascăl de retorică și apologet creștin, a avut initial o poziție categorică împotriva participării creștinilor în armata imperiului și în războaiele Romei, atitudine încurajată și de cumplita persecuție a lui Dioclețian (de pe urma căreia însuși Lactanțiu a avut de suferit). Opoziția înverșunată a lui Lactanțiu este exprimată în scrierile sale de dinaintea domniei lui Constantin I [a se vedea, de pildă, Lactantius, „Instituțiile Divine”, VI.22; A. Coxe, *Fathers of the third and fourth centuries*, Ante-Nicene Fathers 7 (New York, 1913), 187]. Lactanțiu își nuanțează însă poziția, în timpul domniei lui Constantin, când este numit de acesta tutore al fiului său, Crispus (a se vedea, de exemplu scrierea „Epitoma”, în ANF 7, 245).

³ Lactanțiu, *Despre moartea persecutorilor*, trad. C. Bejan (Iași: Ed. Polirom, 2011), 146-147.

Teodosie s-a rugat astfel: „Dumnezeule Atotputernice, Tu știi că am luat asupra-mi acest război spre a cere ceea ce eu cred a fi dreptă răsplătire. De nu este așa, pedepsește-mă; însă, de am venit aici cu dreptă judecată, nădăjduind întru Tine, întinde dreapta Ta către cei ce sunt ai Tăi, ca nu cumva să zică neamurile: «Unde este Dumnezeu lor?»» [Ps. 113, 10]⁴. David Bachrach afirmă că relatarea lui Rufinus, privitoare la manifestările liturgice poruncite de Teodosie în Constantinopol, reprezintă „prima referință ce ni s-a păstrat, referitoare la existența unui program de ceremonii religioase militare cu totul creștine”⁵. Astfel de rituri se vor statornici în secolele următoare și, mai ales, în perioada târzie a Bizanțului.

Potrivit lui Flavius Cresconius Corippus, care a scris un panegiric în cinstea generalului Ioan Troglita (*De bellis Libycis*), în timpul luptelor purtate de acesta împotriva băștinașilor mauri din Nordul Africii (între 548-549, în vremea împăratului Iustinian I), înainte de atacul inamicilor asupra taberei romane, acoliții cântau imnuri cu glas smerit și lacrimi, iar întreaga armată creștină se ruga plângând, soldații bătându-și pieptul, întinzându-și mâinile la cer și zicând: „Păcatele părinților noștri și ale noastre iartă-le, rugămu-ne Ție, Hristoase”. Apoi, însuși Ioan a rostit următoarea rugăciune pentru biruință:

*Ziditorule al lumii, Singura Viață și Mântuire a pământului, Dumnezeule, Făcătorule atotputernic al pământului, al mării și al văzduhului, Cel ce umpli cu putere cerul și pământul și valurile mării și tot ce odrăsleşte pe pământ, și văzduhul, și străfundurile pângărite ale pământului, Tu singur ai stăpânirea! Plinirea puterii a Ta este, încă și lauda și împărăția, și tăria dreptei Tale. Caută acum asupra romanilor, caută [spre noi], Atotputernice și Sfinte Părinte, și dă-ne ajutorul Tău! Zdrobește, rogu-Te, neamurile acestea semețe, cu puterea Ta. Fă să te cunoască acestea pe Tine Singurul Domn Puternic, sfărâmând pe vrăjmașii noștri și păzind poporul Tău în luptă. Atunci, întreg neamul va lepăda zeii ciopliți și va mărturisi că Tu, Atotputernice, ești adevăratul nostru Dumnezeu*⁶.

În text, Dumnezeu este rugat să dea ajutor armatei creștine în înfrângerea necredincioșilor, ca, prin zdrobirea acestora să cunoască dreapta credință a romanilor în Dumnezeul cel adevărat.

Informații despre conținutul rugăciunilor de pe front aflăm și din tratatele militare bizantine. De pildă, împăratul Mauriciu, în *Strategikon* (sec. VI), prevede ca în fiecare zi „atât dimineața, la vărsatul zorilor, înainte de orice altă faptă, cât și seara, după cină și încheierea lucrărilor, steagul sau ceata să cânte trisaghionul și celelalte, după obicei [„τὸ τρισάγιον ψάλλεσθαι καὶ τὰ λοιπὰ κατὰ τὴν συνήθειαν”]⁷. Lipsa detaliilor privitoare la conținutul „celorlalte” rugăciuni sugerează caracterul comun și binecunoscut al acestora, fapt ce ne lasă să înțelegem că este vorba de o practică tradițională, împământenită. De asemenea, înainte de a ieși din tabără pentru începerea unei lupte, împăratul prevede ca „Împreună cu preoții, cu conducătorul oștirii și cu ceilalți căpitani, oștenii să zică toți într-un glas «Doamne, miluiește» [*Κύριε ἐλέησον*], apoi, drept întărire, de asemenea, și «Cu noi este Dumnezeu», de trei ori fiecare rând, în timp ce oastea iese afară din împrejurirea cu șanțuri”⁸. Chiar înainte

⁴ *The Church History of Rufinus of Aquileia*, books 10 and 11, trans. Philip R Amidon (New York : Oxford University Press, 1997), 87-88 (traducerea mea).

⁵ David Bachrach, *Religion and the Conduct of War, c. 300-1215* (Woodbridge, Suffolk; Rochester, NY: Boydell Press, 2003), 18.

⁶ Textul latin în Flavii Cresconii Corippi, *Iohannidos sev De Bellis Libycis, Libri VIII* (Cambridge: University Press, 1970), 178; traducerea englezească în Flavius Cresconius Corippus, *The Iohannis or De Bellis Libycis*, trans. G.W. Shea, *Studies in Classics 7* (New York: Edwin Mellen Press, 1998), 197-198.

⁷ Mauricius, *Arta Militară*, trad. H. Mihăescu (București: Academia Republicii Socialiste România, 1970), 192 (text grecesc), 193 (traducere românească).

⁸ Mauricius, *Arta Militară*, 94-97 (traducere preluată cu adaptări).

ca avangarda bizantină să se confrunte cu liniile adverse, „îndrumătorul de câmp poruncește «Fiți gata» [Parati]. Altul îl urmează și strigă «Ajută-ne» [Adiuta]. Toți ceilalți răspund împreună în același timp și într-un glas «Dumnezeule!» [Deus]»⁹. Autorul tratatului menționează și practica „sfințirii steagurilor” înainte de luptă: „Conducătorii despărțiturilor să se pregătească să sfințească steagurile cu o zi sau două înainte de luptă și numai așa să le dea în mâinile stegarilor de la cete”¹⁰. Din păcate, nu cunoaștem și ritul exact al „sfințirii” steagurilor.

Mai multe detalii sunt furnizate de tratatul militar *Taktika* al împăratului Leon al VI-lea (886-912). Și acesta amintește obiceiul ca „steagurile să fie binecuvântate de preoți” cu o zi sau două înainte de luptă¹¹, iar în noaptea dinaintea bătăliei preoții trebuiau să înalțe rugăciune stăruitoare și să fie sfințiți toți soldații („εὐχὴν γενέσθαι διὰ τῆς νυκτὸς ἐκτενῇ διὰ τῶν ἱερέων καὶ ἀγιασθῆναι πάντας”)¹². Și flamurile navelor erau sfințite prin dumnezeieștile slujiri și rugăciunile stăruitoare ale preoților („διὰ θείας τῶν ἱερέων ἱεουργίας καὶ εὐχῆς ἐκτενοῦς”)¹³. Este amintită și cântarea trisaghionului dimineața și seara¹⁴. La momentul ciocnirii armatelor, bizantinii strigau „biruința crucii” („τὴν φωνὴν τῆς τοῦ σταυροῦ νίκης”)¹⁵.

Informații suplimentare sunt furnizate de Nichifor II Focas (963-969) în *Praecepta Militaria*; în fiecare zi, la doxologia de seară și de dimineață, după încheierea obișnuitelor cântări, preoții rosteau rugăciunile ecteniei, iar întreaga armată zicea într-un glas „Doamne, miluiește”, chiar și de o sută de ori, „cu luare-aminte, cu frică de Dumnezeu și cu lacrimi”¹⁶. Înainte de luptă, împăratul indica trei zile de post, cu doar o masă pe zi, spre seară; timpul acesta trebuia petrecut în pocăință pentru păcate, iar cu o zi înainte de bătălie preoții săvârșeau Dumnezeiasca Liturghie în cadrul căreia întreaga armată trebuia să se învrednicească de cuminecarea cu Sfintele Taine¹⁷. În momentul ciocnirii cu armata dușmană, toată oastea bizantină rostea „nebiruita rugăciune cuvenită creștinilor” („τὴν ἀπροσμάχητον καὶ χριστιανοῖς πρέπουσαν εὐχὴν”), și anume „Doamne, Iisuse Hristoase, Dumnezeul nostru, miluiește-ne pe noi, amin” („Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐλέησον ἡμᾶς, ἀμήν”), și astfel se începea avansul în liniște împotriva vrăjmașilor. La un alt semnal, dat de trâmbiță sau de altcineva, rugăciunea era repetată și se adăuga: „Pe noi, creștinii, primește-ne, vrednici făcându-ne a ne scula și a lupta până la moarte pentru credință și frații

⁹ Mauricius, *Arta Militară*, 331-333.

¹⁰ Mauricius, *Arta Militară*, 168-169.

¹¹ George Dennis, *The Taktika of Leo VI* (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2010), 278-279.

¹² Dennis, *The Taktika*, 290-291.

¹³ Dennis, *The Taktika*, 512-513.

¹⁴ Dennis, *The Taktika*, 202-203, 268-269.

¹⁵ Dennis, *The Taktika*, 264-265. Se striga „Crucea este biruitoare” (Σταυρὸς νενίκηκε sau Σταυρὸς νικᾷ); Dennis, „Religious Services in the Byzantine Army”, *Εὐλόγημα. Studies in honor of Robert Taft S.J.*, ed. Stefano Parenti, Ephrem Carr, Elena Velkovska, Andreas-Abraham Thiermeyer (Roma: Pontificio Ateneo S. Anselmo, 1993), 116.

¹⁶ „Δεῖ δὲ τὸν ἀρχηγὸν τοῦ λαοῦ προδιατάξασθαι τοῖς στρατηγοῖς καὶ ἄρχουσιν καὶ τῷ λοιπῷ στρατῷ ἵνα ἐν τῷ ἀπλήκτῳ, ἐν ᾧ τὸ πᾶν στράτευμα ἀπληκεύει, ἐν τῷ καιρῷ τῆς δοξολογίας, ἐν τε τοῖς ἐσπερινοῖς ὕμνοις καὶ ὁρθροῖς, ποιῶσιν οἱ ἱερεῖς τοῦ στρατοῦ μετὰ τὴν συμπλήρωσιν ὕμνων εὐχὰς ἐκτενεῖς, καὶ ἀνακράζη τὸ πᾶν στράτευμα τοῦ λαοῦ τὸ «Κύριε ἐλέησον» μέχρι τῶν ἑκατὸν μετὰ προσοχῆς καὶ φόβου Θεοῦ καὶ μετὰ δακρύων, μὴ κατατολμῶντός τινος ἐν τῇ ὥρᾳ τῆς εὐχῆς ἀσχολεῖσθαι εἰς τὴν ὁπωσοῦν δουλείαν”, Eric McGeer, *Sowing the dragon's teeth: Byzantine warfare in the tenth century*, Dumbarton Oaks Studies 33 (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995), 56 (57).

¹⁷ McGeer, *Sowing the dragon's teeth*, 58 (59).

noștri, învățându-l și întărind sufletele, și inimile, și tot trupul nostru, Dumnezeu, Cel ce biruiști în războaie și ești nemăsurat în putere, pentru solirile celei ce Te-a născut pe Tine, ale Născătoarei-de-Dumnezeu, și ale tuturor sfinților, amin”¹⁸.

În cod. *Biblioteca Medicea Laurenziana*, Plut. 75, 6 (sec. XIV) se păstrează o rânduială specială pentru biruința oștirii, destinată a fi săvârșită în seara și dimineața dinaintea bătăliei; rânduiala pare a data, cel puțin în parte, din secolul al X-lea și este intitulată „Ακολουθία ψαλλομένη ἐπὶ κατευοδώσει καὶ συμμαχία στρατοῦ, εἰς τε τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, τὴν Ὑπεράγιον Θεοτόκον, τοὺς ἁσωμάτους, τοὺς ἀποστόλους καὶ εἰς τοὺς μάρτυρας”¹⁹. Codexul conține cântările specifice Vecerniei și Utreniei ritului aghiopolit²⁰. Temele dominante ale iconografiei sunt biruința Crucii asupra barbarilor și a celor ce îl hulesc pe Hristos și pe Născătoarea-de-Dumnezeu, rugăciunea pentru mântuirea poporului de către Dumnezeu și dăruirea biruinței împăraților atât pe uscat, cât și pe mare²¹. Din secolul al XI-lea pare să dateze și „Canonul paracliticesc către preasfânta Născătoare-de-Dumnezeu, la neliniștea războiului” („Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν Ὑπεράγιον Θεοτόκον ἐπὶ προσδοκίᾳ πολέμου”), atribuit episcopului Ioan Mavropus, Episcopul Evhaitelor²². În acest canon, Născătoarea-de-Dumnezeu este rugată astfel: „Ca pe acea toată oaste a lui Senahirim [cf. 2 Par. 32, 1-22] de tot pierde și pe toată oștirea cea de acum a barbarilor, ce ne înconjoară, cu tare mâna ta, Stăpână” // „Asupra amarilor vrăjmași, care ne războiesc pe noi, cu tine ne întrarmăm și pe tine te pornim către împotrivire, Curată, că Tu ești Arhistrategul creștinilor” (Peasna 1, troparele III și IV). Canonul se regăsește și în Evhologhiul grecesc actual²³.

2. MĂRTURII ÎN EVHOLOGHIUL BIZANTIN

Să vedem acum și informațiile oferite de Evhologhiul bizantin. În mod curios, cel mai vechi Evhologhiu bizantin păstrat, cod. *Barberini gr. 336* (Calabria, cca. 787) nu conține nicio rugăciune în vreme de război. Totuși în Evhologhiul palestinian *Sin. MG 53* (sec. IX), ce a suferit puternice influențe bizantine²⁴, întâlnim o „Rugăciune pentru cei în robie, sau în primejdie de războaie, sau de năvălirea asupra lor a celor de alt neam” („Εὐχή ὑπὲρ τῶν ἐν αἰχμαλωσίᾳ ἢ ἐν κινδύνῳ πολέμων ἢ ἐπιδρομῆς ἄλλοφύλων”). Iată traducerea românească

¹⁸ „Χριστιανούς ἡμᾶς παράλαβε, ἀξίους ποιῶν ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν ἀναστῆναι καὶ ἀγωνισθῆναι μέχρι θανάτου, ῥωννύων καὶ ἐνισχύων τὰς ψυχὰς καὶ τὰς καρδίας καὶ τὸ ὅλον ἡμῶν σῶμα, ὁ κραταῖος ἐν πολέμοις Θεὸς καὶ ἐν ἰσχύϊ ἀνείκαστος, πρεσβείας τῆς τεκούσης σε Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων, ἀμήν”, McGeer, *Sowing the dragon's teeth*, 44 (45).

¹⁹ Rânduiala a fost editată de Agostino Pertusi, „Una acolouthia militare inedita del X secolo”, *Aevum* 22 (1948), 145-168 [textul la 154-168].

²⁰ Începând din sec. al IX-lea, la Constantinopol termenul „aghiopolit” era întrebuințat pentru a face distincția între oficiul liturgic zilnic de origine ierusalimiteană, preluat la Constantinopol începând cu sec. al VII-lea sau chiar puțin mai devreme (de la *Ἡ Αγία Πόλις*, adică Cetatea Sfântă), și cel tipic constantinopolitan, ce se chema eclesiastic, fiind specific Marii Biserici a Capitalei (*Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία*). Pentru detalii a se vedea Stig Simeon R. Frøyshov, „The Early History of the Hagiopolitan Daily Office in Constantinople: New Perspectives on the Formative Period of the Byzantine Rite”, *DOP* (2020), 351-382.

²¹ A se vedea și Dennis, „Religious Services”, 112-113.

²² Canonul se întâlnește întâi în ms. *Athos Vatopedi 1004 (V)*, un Theotokarion ce datează din secolul al XII-lea; Dimosthenis A. Kaklamanos, „Le Théotokarion de Jean Mauropous et sa tradition manuscrite (XIIème – XVème siècles)”, *ΚΟΣΜΟΣ/COSMOS* 6 (2019), 144.

²³ *Εὐχολόγιον τὸ μέγα* (Ἀθήναι: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014), 517-521.

²⁴ A se vedea Stefano Parenti, „La preghiera della cattedra nell'Eucologio Barberini gr. 336”, *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 11 (2014), 159.

a rugăciunii: *Arată, Doamne, fața Ta peste robii Tăi și ajutorul cel de la Tine trimite-le, Puternice, și scapă pe poporul Tău de toată reaua pătimire, și ne răscumpără din mâna călcătorilor de lege, și risipește, Stăpâne, toată primejdia pentru a Ta milostivire, și nu ne părăsi până în sfârșit într-o stricăciune pe noi, moștenirea Ta, pentru fărădelegile noastre, ci degrab să ne întâmpine pe noi îndurările Tale, Doamne [Ps. 78, 8], Dumnezeu nostru, că milele Tale sunt din veac peste zidirea Ta și Tu scăpare Te-ai făcut nouă și mântuire celor ce nădăjduiesc spre Tine, și Ție se cuvine toată slava, cinstea, puterea și închinăciunea, Tatălui...*²⁵.

Rugăciunea nu îi identifică clar pe „cei ce calcă legea” Domnului (arabi, saracini, agareni), însă, în opinia lui V. Ruggieri, ar fi vorba de invaziile arabe ce s-au soldat cu ocuparea Palestinei și a Siriei (AD 642)²⁶. Dacă este așa, atunci rugăciunea ar putea data din prima jumătate a secolului al VII-lea. Nu sunt cuprinse cereri pentru biruința în război, ci doar pentru izbăvirea de asuprire și răscumpărarea din mâna necredincioșilor, precum și pentru dobândirea milei dumnezeiești, prin care creștinii află mântuire. Astfel, rugăciunea este compatibilă cu etosul anti-război al Bisericii din primele secole²⁷.

Cel mai vechi Evhologhiu constantinopolitan ce ni s-a păstrat, cod. *BNF Coislin 213* (a. 1027), conține o rugăciune (f. 81v) destinată a fi rostită în cadrul unei litii penitențiale, în vreme de frică²⁸, ce se săvârșea în zilele de 25 septembrie (în amintirea cutremurului din anul 437, în timpul Patriarhului Proclu²⁹), 5 iunie (în amintirea atacului avarilor asupra Constantinopolului în anul 626³⁰ în vremea împăratului Heraclie³¹), 26 octombrie (în

²⁵ „Επίφανον, Κύριε, τὸ πρόσωπόν σου ἐπὶ τοὺς δούλους σου καὶ τὴν παρὰ σοῦ βοήθειαν ἐξαπόστειλον δυνατέ, καὶ ἐξελοῦ τὸν λαὸν σου ἀπὸ πάσης ταλαιπωρίας καὶ λύτρωσαι ἐκ χειρὸς παρανομούντων καὶ διασκέδασον, Δέσποτα, πάντα κίνδυνον διὰ τὴν σὴν εὐσπλαγχνίαν καὶ μὴ εἰς τέλος παραδόσης ἡμᾶς τὴν κληρονομίαν σου εἰς ἀπώλειαν διὰ τὰς ἀνομίας ἡμῶν. Ἄλλ’ ταχὺ προκαταλαβέτωσαν ἡμᾶς οἱ οἰκτεῖρμοί σου, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ἐγενήθης καὶ σωτηρία τῶν ἐλπίζόντων ἐπὶ σέ καὶ πρέπει σοὶ πᾶσα δόξα, τιμὴ, κράτος καὶ προσκύνησις τῷ Πατρί”, Christos Kanavas, *L’euclologio MG 53 (sec. IX) del Monastero di S. Caterina del Sinai*, (teză de doctorat nepublicată; Roma: PIO, 2013), 363.

²⁶ Vincenzo Ruggieri, „The Barbarian Invasions and Byzantine Euchology”, *Between the Cross and the Crescent: Studies in Honor of Samir Khalil Samir, S.J., on the Occasion of His Eightieth Birthday*, ed. Željko Paša, S.J., OCA 304 (Roma: PIO, 2018), 155.

²⁷ Poziții categorice împotriva violenței militare (de orice natură) întâlnim, de pildă, la Tertulian (*De idolatria* 17; *De corona militis* 11) și în *Tradiția Apostolică* 16, 9 [versiunile sahidică, arabă, etiopiană; Paul F. Bradshaw, Maxwell E. Johnson, Edward L. Phillips, *The Apostolic Tradition: A Commentary* (Minneapolis: Fortress Press, 2002), 90]. Pentru o antologie de texte patristice și ale unor scriitori bisericești (traduse în limba română) despre război și participarea creștinilor în armată a se vedea Dragoș Dăscă, *Părinții Bisericii despre război și stagiul militar* (Iași: Doxologia, 2015).

²⁸ „Ἐν λιτῇ διὰ φόβον γινομένη τῇ κε’ τοῦ σεπτεμβρίου καὶ ἰουνίου ε’ ἐν τῷ Κάμπῳ τοῦ Τριβουναλίου ἔξω τῆς Χρυσῆς Πόρτης, καὶ ὀκτωβρίου κς’ τοῦ ἁγίου Δημητρίου τῇ μνήμῃ τοῦ σεισμοῦ, καὶ τῶν Ἀβάρων καὶ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων ἔξω τῆς Πόρτης τῶν Βλαχεῖσιν, καὶ τῇ δ’ μετὰ τὴν κυριακὴν τῶν ἁγίων πάντων ἔξω τῆς Χερσαίου Πόρτης, ἀπερχομένης τῆς λιτῆς εἰς τὴν Παλαιὰν Πέτραν”, textul a fost reeditat recent în Elena Velkovska, „Rites and Prayers for New Year’s λιτὴ in the Euchologion Paris Coislin 213 (AD 1027)”, *Worship: Studies in Memory of Robert F. Taft, S.J.*, ed. Massimo Pampaloni, S.J., Stefano Parenti, OCA 310 (Roma: PIO, 2021), 324.

²⁹ Juan Mateos, *Le typicon de la Grande Église I*, OCA 165 (Roma: PIO, 1962), 44-45; John Francis Baldovin, „A Note on the Liturgical Processions in the Menologion of Basil II (Ms. Vat. Gr. 1613)”, *Εὐλόγημα*, 30-31.

³⁰ Pentru datarea asediului avar asupra Constantinopolului a se vedea Martin Hurbanič, *The Avar Siege of Constantinople in 626: History and Legend* (Palgrave Macmillan, 2019), 65 și n. 91, 113, n. 2.

³¹ Mateos, *Le Typicon I*, 306-307.

amintirea cutremurului din anul 740, în timpul lui Leon Isaurul³²), precum și în ziua de miercuri de după Duminica tuturor sfinților³³. Iată conținutul rugăciunii:

După ectenie, rugăciunea plecării capetelor:

*Iarăși este, Doamne, pomenirea pedepsei Tale, a Stăpânului iubitor-de-oameni, și iarăși este rugăciunea de iertare a netrebnicilor robilor Tăi, cei ce cunosc că pe cât covârșești întru măreție [Ef. 1, 19], pe atât [covârșești] și întru milostivirea ce nu ține minte răul. Pentru aceasta, rugămu-ne Ție, întoarce-ne pe noi, Dumnezeuul mântuirilor noastre, și-Ți întoarce mânia Ta de la noi, ca să nu Te mânii în veci spre noi [Ps. 84, 4-5], ci întru mila Ta viază-ne pe noi [Ps. 84, 7] și degrab să ne întâmpine pe noi îndurările Tale [Ps. 78, 8], Doamne. Ecfonis: Că milostiv și iubitor-de-oameni Dumnezeu ești și Ție slavă înălțăm, Tatălui, și Fiului, și Sfântului Duh, acum...*³⁴

Această rugăciune se întâlnește și în alte Evhologhii importante, precum RGB gr. 27, f. 131r (sec. X) („Εὐχὴ ἐν λιτῇ διὰ φόβον γινομένην”)³⁵, RNB gr. 226, f. 107rv (sec. X) („Εὐχὴ λεγομένη ἐν λιτῇ διὰ φόβον”), Grott. Γ.β. IV, 103v (sec. X) („Εὐχὴ ἐπὶ λιτῆς, γινομένης διὰ φόβον”)³⁶, Grott. Γ.β. VII, 107r (sec. X) („Εὐχὴ εἰς λιτὴν”)³⁷, Sin. gr. 959, f. 107rv (sec. XI) („Εὐχὴ ἐν λιτῇ, διὰ φόβον”)³⁸, Sin. gr. 961, f. 77r (sec. XI-XII) („Εὐχὴ διὰ φόβον ἐν λιτῇ”)³⁹, Grott. Γ.β. I, f. 37r (sec. XIII) („Εὐχὴ λεγομένη ἐν λιτῇ γινομένη διὰ φόβον εἰς τὸν κάμπον, εἰς τὸν ἁγίον Διομήδην ἐξώπορτα, καὶ εἰς τὴν παλαιάν πέτραν”)⁴⁰, EBE 662 (sec. XIII)⁴¹. În aceste mss. caracterul comemorativ al rugăciunii nu mai este reliefat de rubrica introductivă. De altfel, nici conținutul rugăciunii nu pune un accent deosebit pe acest aspect, cu excepția frazei inițiale. Astfel, rugăciunea putea fi întrebuințată în vreme de primejdie cauzată de război, mai ales că în cod. BNF Coislin 213 ea era destinată pomenirii unui asemenea eveniment.

Rămânând la cod. BNF Coislin 213 (a. 1027), în pinaxul acestui document întâlnim menționată o „Rugăciune asupra vaselor trimise la război” („Εὐχὴ ἐπὶ χελανδίων”⁴²

³² Mateos, *Le Typicon I*, 78-79; Baldovin, „A Note on the Liturgical Processions”, 32.

³³ Juan Mateos, *Le typicon de la Grande Église II*, OCA 166 (Roma: PIOS, 1963), 146-147.

³⁴ „Μετά τὴν ἐκτενὴ ἱκεσίαν, εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας: Πάλιν σου, Κύριε, τοῦ φιλανθρώπου δεσπότη, μνήμη παιδείας, καὶ πάλιν ἀρχαίων δούλων συγχωρήσεως δέησις γινωσκόντων, ὡς ὅσον ὑπερβάλλεις τῷ μεγέθει, τοσοῦτον καὶ τῇ ἀμνηστικῇ εὐσπλαγχνίᾳ· διὸ δεόμεθά σου, ἐπίστρεψον ἡμᾶς, ὁ θεὸς τῶν σωτηριῶν ἡμῶν, καὶ ἀπόστρεψον τὸν θυμὸν σου ἀφ’ ἡμῶν, ὅπως μὴ εἰς τὸν αἰῶνα ὀργισθῇς ἡμῖν, ἀλλ’ ἐν τῷ ἐλέει σου ζωώσης ἡμᾶς, καὶ ταχὺ προκαταλαβέτωσαν ἡμᾶς οἱ οἰκτιρμοὶ σου, Κύριε. Ἐκφώνησις: Ὅτι ἐλεήμων καὶ φιάνθρωπος θεὸς ὑπάρχεις, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ πατρὶ καὶ τῷ υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι, νῦν”; Velkovska, „Rites and Prayers”, 324.

³⁵ Josef Koster, *Das Euchologion Sevastianov 474 [X/XI Jhdt.] der Staatsbibliothek in Moskau* (Thesis ad Lauream, Roma: Pontificio Institutum Orientalium Studiorum, 1996), 97.

³⁶ Stefano Parenti, *L'Eucologio Manoscritto Γ. β. IV (X sec.) della Biblioteca di Grottaferrata. Edizione* (Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum, Roma: Pontificium Institutum Orientale, 1994), 48.

³⁷ Gaetano Passarelli, *L'Eucologio Cryptense G.b. VII: (sec. X)*, Ανάλεκτα Βλατάδων 36 (Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικὸν Ἱδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1982), 127.

³⁸ Cf. Алексей Афанасьевич Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*, томъ II (Киевъ: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1901), 58.

³⁹ Cf. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей II*, 80.

⁴⁰ Miguel Arranz, *L'Eucologio Costantinopolitano agli Inizi del Secolo XI* (Roma: Editrice Pontifica Università Gregoriana, 1996), 135.

⁴¹ Panaghiotis L. Kalaitzidis, *Τὸ ὑπ' ἀριθμ. 662 χειρόγραφο-εὐχολόγιο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος* (Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum Roma: PIO, 2014), 50.

⁴² Despre ce desemna termenul „χελάνδιον” a se vedea Demetrius Moutsos, „Greek *XELANAION* and Latin *CELUNDRIA*”, *Byzantion* 62 (1992), 402-413.

ἀποστελλομένων κατὰ πόλεμον· εὐχὴ α'”), însă, din pricina unei lacune în ms., conținutul acesteia nu s-a păstrat. O întâlnim totuși într-un alt codex al Evhologhiului constantinopolitan, și anume în ms. *Grott. Γ.β. I* (sec. XIII)⁴³. Iată conținutul rugăciunii potrivit acestui document: *Dumnezeule, Dumnezeul nostru, Cel ce ai mers pe mare ca pe uscat și pe sfinții Tăi ucenici i-ai slobozit cu venirea Ta din tulburarea ei, Înсуți și acum, Stăpâne, călătorește împreună cu vasele trimise asupra vrăjmașilor Tăi, încă și vânturi blânde și folositoare trimițându-le lor, și mare cu valuri netede dăruindu-le, dă-le a birui pe cei asupra cărora au fost trimise, a celor ce Te hulesc pe Tine, adevăratul și singurul Dumnezeu, și a celor ce tăgăduiesc iconomia Ta minunate fă și acum milele Tale [cf. Ps. 16, 7], împreună-conducând pururea și ajutându-ne nouă celor ce nădăjduim în Tine și așteptăm ajutorul cel de la Tine. Că Tu ești Pricinuitorul păcii și Ție slavă înălțăm...*⁴⁴

În rugăciune, dușmanii imperiului sunt numiți vrăjmași ai lui Dumnezeu, întrucât blasfemiază pe Singurul Dumnezeu adevărat. Se cere explicit de la Dumnezeu biruința asupra dușmanilor, Dumnezeu fiind invocat drept Cel ce conduce oastea credincioșilor în război.

Evhologhiul italo-grecesc *Grott. Γ.β. VII* (sec. X), după ce redă rugăciunea constantinopolitană a litiei „la toată frica”, din cod. *BNF Coislin 213*, conține o „altă” rugăciune, de origine periferică (italo-grecească), având același scop: *Rugămu-ne Ție, Doamne, Dumnezeul nostru, cruță-ne pe noi, făptura lucrurilor mâinilor Tale, și ne izbăvește pe noi și poporul Tău de toată năvălirea celor rele ce atârnă asupra noastră; izbăvește-ne pe noi de toată rana și nenorocirea cea din dumnezeiască urgie, ce pedepsește pe păcătoși și cearcă pe drepți; izbăvește-ne pe noi de toată ispita ce stăpânește inima oamenilor și întărește gândurile; izbăvește-ne pe noi de războiul ce s-a pornit și de urgia ce va să fie; izbăvește-ne pe noi de tot necazul și [de toată] strâmtorarea; izbăvește-ne pe noi de foamete, de boală, de cutremur, de potop, de foc și de scularea asupra noastră a celor de alt neam; izbăvește-ne pe noi de săgețile, și de loviturile, și de sabia războiului; izbăvește-ne de vânturi iuți și de vijelia ce năvălește; izbăvește-ne pe noi de tot lucrul ce umblă în întuneric [Ps. 90, 7]; izbăvește-ne pe noi de toată stăpânirea întunericului acestui veac și ne învrednicește pe noi de lumina Ta cea vecuitoare și nestricată și de nădejdea [bunătăților] celor ce au să fie și a celor nepovestite, cu bunăvoința și bunătatea Unuia-născut Fiului Tău, cu Care ești binecuvântat...*⁴⁵

Rugăciunea se mai întâlnește, cu anumite diferențe textuale, în ms. *Sin. gr. 959*, ff. 108r-109r (sec. XI)⁴⁶, fapt ce ne permite să presupunem proveniența orientală a textului evhologic. Întrebuințarea acesteia în vreme de război rezultă limpede din conținut, fiind prezente referințe clare la un asemenea context politico-social: „izbăvește-ne pe noi de războiul ce s-a pornit”, „izbăvește-ne pe noi ... de scularea asupra noastră a celor de alt neam”, „izbăvește-ne pe noi de săgețile, și de loviturile, și de sabia războiului”. Războiul este îngăduit de Dumnezeu pentru pedepsirea spre înțeleptire a păcătoșilor și spre încercarea

⁴³ Precum și în *EBE 662*, f. 174r (sec. XIII); Kalaitzidis, *Τὸ ὑπ' ἀριθμ. 662 χειρόγραφο*, 51.

⁴⁴ „Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ θαλάττης περιζεύσας ὡς ἐπὶ ξηρᾶς καὶ τοὺς ἁγίους σου μαθητὰς ἐκ τῆς ταραχῆς αὐτῆς ἐλευθερώσας τῇ παρουσίᾳ σου, αὐτὸς καὶ νῦν Δέσπορα σύμπλευσον τοῖς ἀποστελλομένοις ναυσὶ κατὰ τῶν ἐχθρῶν σου καὶ πραεῖς καὶ εὐμενεῖς τοὺς ἀνέμους αὐτοῖς ἐπιπέμπων καὶ λειοκύμονα παρέχων τὴν θάλατταν, δὸς ἀριστεύσαι καὶ τοὺς ἐμπλέοντας καθ' ὧν ἐξεπέμφθησαν βλασφημούντων σὲ τὸν ἀληθῆ καὶ μόνον Θεὸν καὶ τὴν σὴν ἀρνουμένων οικονομίαν, θαυμάστωσον καὶ νῦν τὰ ἑλέη σου συστρατηγῶν αἰεὶ καὶ συλλαμβανόμενος ἡμῖν τοῖς εἰς σὲ πεποιθόσι καὶ τὴν ἐκ σοῦ ἀπεκδεχομένοις βοήθειαν. Ὅτι σὺ εἶ αἴτιος τῆς εἰρήνης καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν”, Arranz, *L'Euclologio Costantinopolitano*, 354.

⁴⁵ Textul grecesc în Passarelli, *L'Euclologio Cryptense G.b. VII*, 127.

⁴⁶ A se vedea și Дмитриевский, *Описание литургических рукописей II*, 58.

dreptilor. Nu sunt cereri explicite pentru biruința în război, ci doar pentru mântuirea din acesta.

3. RUGĂCIUNI ALE IERARHILOR BIZANTINI DIN SEC. XIV-XV

Exemplele de rugăciuni în vreme de război se înmulțesc în veacurile XIV-XV⁴⁷, în contextul catastrofelor istorice ale Imperiului Roman de Răsărit atât în fața turcilor, cât și a adversarilor creștini din Balcani, Ungaria și Occident. În mss. ce datează din această perioadă pot fi astfel întâlnite câteva rugăciuni atribuite unor personalități bisericești marcante ale epocii. În cele ce urmează, vom zăbovi asupra unor tipare de rugăciuni în vreme de primejdie pricinuită de năvălirea „neamurilor”, alcătuite de: Filotei Kokkinos, Patriarhul Constantinopolului, Grigorie Palamas și Simeon, Arhiepiscopii Tesalonicului, precum și de Macarie Hrisochefalos al Filadelfiei.

Mai întâi, o „Rugăciune la năvălirea neamurilor”, atribuită Sfântului Grigorie Palamas († cca.1357), se întâlnește în ms. *Athos, Dionisiu 174*, f. 241r (sec. XIV), precum și în alte câteva mss. din secolele XV-XVI, menționate de P. Hristou, care a și transcris textul acesteia⁴⁸. Iată traducerea românească a rugăciunii⁴⁹:

Doamne, Dumnezeuul nostru, Cel ce ești mai înainte de veci și rămâi în veci, Cel ce covârșești atât cu milostivirea, cât și cu nemărginitul puterii, Care pentru nepovestitele Tale îndurări ai plecat cerurile și Te-ai pogorât pe pământ și pentru mântuirea păcătoșilor Te-ai făcut om, Cel ce firea noastră, pe care ai primit-o, ai făcut-o nemuritoare și cu ea Te-ai înălțat de unde Te-ai și pogorât, ca din ceruri să auzi cu milă pe cei care cu inimă zdrobită strigă către Tine, Însuși, Stăpâne al tuturor, pleacă urechea Ta și auzi-ne pe noi, nevrednicii robii Tăi, care și ne astupăm gura pentru osândirea de sine a conștiinței, însă și cutezăm a face rugăciune. Știm că am petrecut nevrednici de cea de negrăit golire a Ta până la noi pentru noi și de lucrurile, și cuvintele cele mari, și patimile, și pogorârea până la iad, și de preaslăvita iarăși venire, dar știm și a Ta nebiruită iubire-de-oameni și necheltuită bunătate; pentru aceasta ne și aruncăm pe noi înșine către mulțimea nenumărată a îndurărilor Tale și mărturisim stăpânirea [Ta], măcar că ne-am înstrăinat de poruncile Tale, din pricina mulțimii greșelilor noastre, și ne rugăm Ție, nu întoarce fața Ta de la noi, nici nu ne lepăda pe noi de la fața Ta, nici nu ne da pe noi celor ce se pornesc cu furie asupra noastră. Caută spre noi cu ochiul Tău cel milostiv, privește cu milă la smerenia noastră și arată-ne mai presus de văzuții și nevăzuții vrăjmași, și de primejdiile ce sunt puse înainte, și de cele au să fie. Pune întru noi putere din înălțime, îngreădește-ne pe noi cu dreapta Ta cea a-tot-puternică, păzește-ne pe noi sub acoperământul aripilor Tale [cf. Ps. 16, 9], întărește dragostea unora către alții și pace nerăzvrătită dăruiește-ne. Mai înainte de toate și peste toate întărește întru noi frica Ta și bunătatea Ta, ca și peste noi să se slăvească numele Tău cel sfânt, că Ție Unuia ne-am lăsat, și către Tine Unul privim, și la Tine Unul avem toate nădejtile, și Ție slavă înălțăm, împreună și Celui fără-de-început al Tău Părinte și atotsfântului, și bunului, și de-viață-făcătorului Tău Duh, acum, și în vecii vecilor. Amin.

⁴⁷ A se vedea Philip Slavin, „From Constantinople to Moscow: fourteenth century liturgical response to the Muslim incursion in Byzantium and Russia”, *Church and Society in Late Byzantium*, ed. Dimiter Angelov (Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 2009), 201-229.

⁴⁸ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Συγγράμματα*, τομος ε', εκδ. Π. Χρήστου (Θεσσαλονίκη: Εκδ. Οίκος Κυρομάνος, 1992), 277-278.

⁴⁹ Traducerea îmi aparține. A se vedea și traducerea realizată de I. Ică jr. în *Sfântul Grigorie Palama, Tomosuri dogmatice – Viața – Slujba. Scrieri I* (Sibiu: Deisis, 2009), 733-734.

R. Sinkewicz susține că rugăciunea a fost alcătuită în jurul anului 1350, estimare acceptată și de Ph. Slavin⁵⁰. Potrivit textului rugăciunii, cauza războiului este viețuirea nevrednică a creștinilor (romei) față de iconomia mântuitoare a lui Dumnezeu. Vrajmașii nu sunt identificați neapărat cu „agarenii”, sintagma „cei ce se pornesc cu furie asupra noastră” lăsând să se înțeleagă o referire la multiplele conflicte militare ale romeilor pe mai multe fronturi în veacul al XIV-lea⁵¹. Cererile privesc dobândirea păcii și întărirea poporului în frica lui Dumnezeu, nefiind prezente petiții explicite pentru biruirea vrăjmașilor.

În ms. *Athos, Vatopedu 133 (744)* (sec. XIV) întâlnim o rugăciune atribuită Patriarhului Filotei Kokkinos († cca. 1379)⁵², pentru vremea de război:

Stăpâne, Doamne, Dumnezeu nostru, Care prin cuvântul nespus al înțelepciunii chivernisești toate către folosul zidirii și stăpânești viața aceasta a noastră vremelnică prin armele dreptății, cele de-a dreapta și cele de-a stânga [2 Cor. 6, 7] cu folos și câștig, dăruindu-ne nouă nădejile neclintite ale bunătăților de acolo, ce au să fie, Care și puterea aceasta vicleană și rău-făcătoare a vrăjmașilor celor fără-de-lege, de parcă ar fi oarecare bici vârtos, sau fiară sălbatică, sau fulger și vârtej cu vânt arzător, spre învățătura noastră ai slobozit asupra noastră, să nu ne mustri pe noi cu mânie, nici cu urgia Ta să ne pedepsești [cf. Ps. 37, 2], ca să nu se bucure vrăjmașul [cf. Ps. 24, 2] de căderea și pieirea noastră, nici să zică: „Unde este Dumnezeu lor?” [Ps. 78, 10]. Făcutu-ne-am ocară vecinilor noștri, batjocură și răs celor dimprejurul nostru [Ps. 78, 4], străinii cuprind cetățile noastre înaintea ochilor noștri, cele dinaintea lor [sunt] raiul desfătării și cele de pe urma lor, pajiștea pustiirii [cf. Ioil 2, 3], risipitu-ne-am în toate neamurile și în țări îndepărtate, și am fost lepădați, ca fii vrednici de hulă, neam îndărătnic și amărâtor [Ps. 77, 10], prin fier a trecut sufletul nostru [Ps. 104, 14], pus-au stărvurile robilor Tăi mâncări păsărilor și fiarelor pământului [cf. Ps. 78, 2], vărsat-au sângele lor ca apa [Ps. 78, 3], socotitu-ne-am ca niște oi de junghiere [Ps. 43, 24] și nu este cel ce izbăvește [Ps. 70, 12]. Tu însă Tatăl nostru [Mt. 6, 9] ești, și către Tine scăpăm [cf. Ps. 142, 9], numele Tău chemăm [cf. Ps. 74, 2]. Întoarce, Doamne, robia noastră, păzește pe fiii celor omorâți, răsplătește vecinilor noștri de șapte ori în sânul lor ocara lor [Ps. 78, 11-12], pe care cei ce Te hulesc o grăiesc asupra Ta, Stăpâne. Ocrotește turma Ta aceasta și toată plinirea creștinească, pentru Tine și pentru scumpul sânge al Unuia-născut Fiului Tău, Care pentru noi, nevrednicii, cu iubire-de-oameni S-a golit pe Sine Însuși [Fil. 2, 7], iar pe credincioșii noștri împărați îmbracă-i cu putere nebiruită în războaie, grăiește pace în inima lor pentru ceilalți, pentru Biserica Ta,

⁵⁰ Robert Edward Sinkewicz, „Gregory Palamas”, *La theologie byzantine et sa tradition*, vol. II, ed. Carmelo Giuseppe Conticello and Yassa Conticello (Turnhout: Brepols, 2002), 152, apud Slavin, „From Constantinople to Moscow”, 204.

⁵¹ Pentru contextul geo-politic al Imperiului Roman de Răsărit în vremea Sfântului Grigorie Palamas a se vedea Ioan I. Ică jr., „Sfântul Grigorie Palama în context geopolitic – cronologie comentată”, *Sfântul Grigorie Palama*, 45-83.

⁵² Textul grecesc este redat în Дмитриевский, *Описание литургических рукописей* II, 290. În alte mss. și ediții ale Evhologhiului rugăciunea este atribuită unui alt Patriarh constantinopolitan din veacul al XIV-lea, și anume Calist I († 1363), însă Ph. Slavin datează alcătuirea acestei rugăciuni în timpul primului mandat patriarhal lui Filotei, 1353-1354 [Slavin, „From Constantinople to Moscow”, 204; a se vedea și Филарет Гумилевский, *Исторический обзор пѣснопѣвцев и пѣснопѣнья греческой церкви* (Санкт-Петербург: Издание книгопродавца И.Л. Тузова, 1902), 371-372]. Patriarhului Filotei îi sunt atribuite și două canoane, unul la vreme de diferite primejdii, printre care și năvălirile barbarilor [a se vedea Πετρούλα Φιλοθέου Κουρτεσιδου, *Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου. Ποιητικά ἔργα, κριτική ἐκδόση* (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1992), xiii] și altul, păstrat în documentele liturgice slavone, pentru cneaz și popor, când se iese din cetate împotriva vrăjmașilor [a se vedea Г. М. Прохоров, „К истории литургической поэзии: гимны и молитвы патриарха Филофея Коккина”, *Труды Отдела древнерусской литературы*. Л 27 (1973), 145].

pentru tot poporul Tău cel zdrobit de încercări, precum știi, și care rabdă rele pătimiri din toate părțile, ca rămășița scurtă a vieții noastre pașnică și netulburată să o viețuim, aruncând această ticăloasă și nestatornică răzvrătire, ca o vătămare aducătoare de moarte, din vasele sufletului, cu bunăvoința și bunătatea Unuia-născut Fiului Tău, cu Care ești binecuvântat, împreună cu întru-tot-sfântul, și bunul, și de-viață-făcătorul Tău Duh, acum și pururea...

Rugăciunea, bogată în referințe psalmice potrivite temei, are un profund caracter penitențial, determinat de contextul social și politic nefast al imperiului creștin răsăritean aflat sub puternică agresiune turcească. Aceasta a fost îngăduită de pedagogia dumnezeiască, însă Dumnezeu este rugat ca mustrarea Sa să nu fie prelungită, ca nu cumva să „se bucure vrăjmașul de căderea și pieirea noastră”, și chiar să nege atotputernicia Dumnezeului creștinilor. Izbăvirea este cerută de la Dumnezeu nu pentru vrednicia creștinilor, ci pentru Jertfa Mântuitorului, dar și pentru pedepsirea celor ce blasfemiază. Deși rugăciunea conține o cerere limpede pentru victoria împăraților credincioși în război, Dumnezeu este rugat să le insuflă și duhul păcii atât față de popor, cât și față de Biserică.

Și Sfântului Simeon al Tesalonicului îi sunt atribuite patru rugăciuni în vreme de dezastre și de război, însă în această lucrare mă voi opri numai asupra a două dintre ele, ce vizează în mod special contextul războiului⁵³; cea dintâi, aflată în ms. *EBE* 2065, ff. 196r-202v (sec. XV) poartă titlul „Εὐχὴ εἰς ἐπιδρομὴν ἐθνῶν καὶ εἰς πάσαν αἴτησιν” (=SYM 1)⁵⁴, iar a doua, cuprinsă în ms. *Vindobonensis Theol. gr.* 218, ff. 466v-468v (sec. XV, este precedată de rubrica „Εὐχὴ κατὰ ἐθνικῶν πολέμιων” (=SYM 2)⁵⁵. Întrucât aceste rugăciuni au o întindere considerabilă, ofer mai jos fragmentele pe care le consider esențiale stilului unor asemenea creații:

SYM 1:

Preaînalte Doamne, ... nu Te mânia pe noi [Ps. 84, 5], nici nu întoarce fața Ta cea bună de la noi [cf. Ps. 101, 3], *cei ce ne apucăm a întinde mâinile către Tine, și a ridica buzele, și a Te ruga pe Tine, Stăpânul. Căci cu covârșire Te mâniem, Doamne, și pentru aceasta vrednici suntem de nesuferire ... Plini suntem de toată disprețuirea, mândria, ura și viclenia, care sunt cele dintâi ale începătorului răutății; unelte suntem ale pizmei și ale zavistiei, ale ocărârii și ale pârii, ale hrăpirii, ale nedreptății și ale tot lucrului asupririi. Fără de milă suntem, neîndurători, neiubitori de bine, necurați, spurcați, lucrători ai lucrurilor celor de tot felul ale păcatului. Glasul Tău, Doamne, cel ce zice: „Nu va rămâne Duhul Meu în oamenii aceștia, pentru că trupuri sunt” [Fc. 6, 3] este potrivit și pentru noi. Că ... nu este întru noi ceva din ale Tale, afară doar că ne numim pe noi credincioși ai Tăi, lucru care Te pornește și mai mult spre mânie. Că cei ce Te chemăm pe Tine am lepădat cele ale Tale și cu gura Te binecuvântăm [cf. Ps. 61, 5], dar inima noastră se depărtează de voile Tale [Is. 29, 13] ..., neavând urmă de dragoste nici către Tine, nici către aproapele. Pentru acestea prizoniți și strâmtorați suntem de către vrăjmașii noștri [cf. Ps. 105, 42]. Pentru acestea s-au făcut tari împotriva noastră aceștia. Pământul nostru înaintea noastră străinii îl mănâncă [Is. 1, 7]. Cetățile noastre au fost prăpădite, și pustiite, și de cei de alt neam sunt stăpânite. Făcutu-ne-*

⁵³ Celelalte două poartă titlul „Εὐχὴ ἐξομολογήσεως καὶ αἰτήσεως λεγομένη ἐπὶ σεισμῷ καὶ αὐχμῷ καὶ ἐθνῶν ἐπιδρομῇ” și „Εὐχὴ λεγομένη ἐπὶ ὕμῳ καὶ λιμῷ καὶ ἐθνῶν ἐπιδρομῇ”; textele lor au fost editate în Ιωάννης Μ. Φουντούλης, *Συμεὼν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, τα Λειτουργικά συγγράμματα 1, Εὐχαὶ καὶ ὕμνοι*, (Θεσσαλονίκη, 1968), 23-27.

⁵⁴ Textul grecesc a fost editat în Φουντούλης, *Συμεὼν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης*, 38-41.

⁵⁵ Textul grecesc a fost editat în Φουντούλης, *Συμεὼν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης*, 58-61.

am spre pradă neamurilor [cf. Iez. 26, 5]. Ca niște oi spre junghiere [Ps. 43, 24], așa au dus poporul Tău. Mulțimea celor prinși în război a umplut lumea. Tații căzniți și maicile sunt despărțiți de prunci. Pruncii sunt omorâți, lepădați, dați spre cumpărare, asemenea vietăților necuvântătoare, celor ce îi voiesc. Și nu sunt numai acestea înfricoșătoare, ci și foamete, și secetă, și grindină, și cutremur, și nerodirea pământului ne strămtorează pe noi, că neîncetat Te-am mâhnit pe Tine. Însă, iubitorule-de-bine Doamne, nu ne părăsi pe noi [cf. Ps. 26, 9]. Îndurat și milostiv fi păcatelor noastre. Înmulțește a întoarce mânia Ta [Ps. 77, 43]. Nu aprinde toată mânia Ta asupra noastră [cf. Ps. 77, 43]. Adu-Ți aminte că trup suntem, duh ce trece și nu se întoarce [Ps. 77, 44]. Cu brațul Tău scapă-ne pe noi [cf. Ps. 76, 16]. Până când, Doamne, Te vei mânia până în sfârșit? [Ps. 78, 5]. Varsă mânia Ta peste cei ce nu Te cunosc pe Tine [cf. Ps. 78, 6]. Răsplătește vecinilor noștri de șapte ori [Ps. 78, 12] cele pe care le-au lucrat împotriva noastră. Degrab să ne întâmpine pe noi îndurările Tale [Ps. 78, 8]. Pentru slava Ta ajută nouă [cf. Ps. 78, 9], că am sărăcit foarte [Ps. 78, 8]. Arată fața Ta și ne vomântui, Doamne [Ps. 79, 4]. Dă război cu cei de războiesc cu noi [Ps. 34, 1]. Gonește pe cei ce ne prigonesc pe noi. Oprește mânia Ta cea împotriva noastră. Dezleagă și pornirile nestatornice ale stihilor împotriva firii, cele împotriva noastră mișcate ... Miluiește-ne pe noi, Milostive. Slobozește-ne pe noi de toate cele înfricoșătoare, Slobozitorule. Vindecă-ne pe noi, Vindecătorule. Viază-ne pe noi, Viață. Chivernisește-ne pe noi, Purtătorule-de-grijă și Chivernisitorule al tuturor. Veselește-ne și ne călăuzește spre tot lucrul bun, Veselia și Izvorul bunătăților. Mântuiește-ne pe noi cu trupurile și cu sufletele, Singurul Mântuitor și în vremea de acum, și în cea ce va să fie. Pentru bunătatea Ta, pentru îndurările Unuia-Născut Fiului Tău, pentru înomenirea Lui, pentru a-tot-sfânta Lui patimă și scularea [din morți] cea de-viață-purtătoare, pentru preasfânta Lui Maică, pentru toți sfinții Tăi și pentru cel mai mare întru biruințe, Dimitrie. Că al Tău este a milui și a mântui, Dumnezeuul nostru, și Ție slavă înălțăm...

SYM 2:

Tată, Fiule și Duhule sfinte, Un singur Dumnezeu în Treime, Bunule, Milostive, Cel bun și blând tuturor celor ce Te cheamă pe Tine [Ps. 85, 5], Cel îndelung-răbdător și Care Îți pare rău de răutățile oamenilor [Iona 4, 3], nu întoarce fața Ta de la noi [cf. Ps. 26, 9], păcătoșii, nici nu Te mânia de rugăciunea noastră [cf. Ps. 79, 5] ..., ci știind smerenia și marea noastră zdrobire de către primejdii nenumărate și greutatea multelor noastre necazuri, cele ce cu dreptatea se aduc asupra noastră pentru mulțimea păcatelor noastre, înduplecându-Te nouă, celor ce ne mărturisim greșelile, primește-o pentru bunătatea Ta și lasă nouă păcatele cele nenumărate ... Că nu știm Dumnezeu afară de Tine [Is. 26, 13], și pururea la Tine scăpăm, la Singurul și adevăratul în Treime Dumnezeuul nostru ..., că și pentru Tine, Dumnezeuul nostru, suntem supărați de vrăjmașii Tăi, care ne primejduiesc și ne dau război nouă ... Ci Tu, Care și pe Faraon cu toată oastea lui cu braț preainalt l-ai pierdut [cf. Ieș. 6, 1-6] ..., Care și pe Amalic l-ai răsturnat [cf. Ieș. 17, 8-16] ..., Care și pe Sion, și pe Og, împărații îngâmfați, care într-acea vreme se întrarmau asupra alor Tăi, cu tăria Ta dumnezeiască i-ai fărâmat și i-ai surpat [cf. Num. 21, 20-35], Care ai pierdut nenumăratele neamuri necinstitoare ale hananeilor și pământul lor l-ai dat moștenire poporului evreilor [cf. Ios. 11, 3-12, 7; Ps. 134, 12], Care și pe strategul Olofern cu toată oștirea lui [cf. Idt. 15] și pe madianiți cu totul i-ai prăpădit [cf. Jud. 6-7], Care mulțimile asirienilor le-ai fărâmat [cf. 4 Reg. 19, 35] și oastea Siriei ai orbit-o [cf. 4 Reg. 6, 18-23], și ai dat-o în mâinile celor ce au nădăjduit în Tine pentru rugăciunile dreptilor bărbați, Care nenumărate

ai făcut pentru cei ce cred în Tine din veac, Care Însuși ești Cel ce ești și poți toate, și Milostiv, și Îndurat, și Care te scârbești de cei nedrepți și de cei necinstitori, dar Te întorci către cei ce se pocăiesc dintre robii Tăi și lucrezi cele pentru ei, pleacă-Te și spre noi, robii Tăi, care rău pătimim așa mult, și, îndurându-Te de noi, zdrobește pe vrăjmașii noștri și gonește-i pe ei, și pierde-i, și doboară-i, ca pe Faraon acela, ca pe Amalic, ca pe Sion, ca pe Og. Ca pe Madim și ca pe Sisara [cf. Jud. 4, 15; Ps. 82, 10], și ca pe cei rămași dintre vrăjmașii Tăi, pe care i-ai zdrobit de tot, fă-i pe cei care se leapădă de Tine, și pe cei care hulesc numele Tău cel sfânt, și pe cei care merg înainte împotriva sfinților Tăi, și pe cei care asupra noastră, a slugilor Tale, nebunește se pornesc, și pe cei ce voiesc a ne robi pe noi și pe cele ale evlaviei noastre a le împușina, și pe cei ce se silesc a disprețui și a ocări numele Tău și fă să nu aibă putere cei ce hulesc și să nu fie cei ce cu necuvioșie vorbesc de Tine, Cel ce ești pururea, Tatăl, împreună cu Unul-născut Fiul Tău și cu Duhul, Unul în Treime Dumnezeu. Pentru aceasta, să se arate puterea numelui Tău, Dumnezeule Tare și atotputernicia puterii Tale celei nemăsurate și surpă desăvârșit pe cei semeți, și fă putere cu brațul Tău [cf. Lc. 1, 51], și risipește-i pe ei [Ps. 58, 12], Cel ce stai împotriva celor semeți [Pr. 3, 34]. Surpă pe puternicii necinstitori de pe tronurile tăriei lor tiranicești [cf. Lc. 1, 52] și aducătoare-de-moarte și înalță pe cei smeriți [cf. Lc. 1, 52], pe noi, slugile Tale, cei ce ne-am împușinat, și am sărăcit foarte [Ps. 78, 8] din pricina mulțimii nenorocirilor. Umple-ne pe noi, cei ce flămânzim [cf. Lc. 1, 53], de bunătățile Tale cele de tot felul, iar pe cei bogați întru ale noastre, și îmbelșugați întru bunătățile pământului Tău, și care se leapădă de Tine scoate-i afară deșerti [cf. Lc. 1, 53] ..., lasă-ne nouă, celor ce mărturisim un singur Dumnezeu în trei ipostasuri, greșelile noastre toate și mântuiește-ne pe noi pentru singură credința și nădejdea noastră întru Tine și pentru a Ta singură milă, și întoarce mânia Ta de la noi [Ps. 84, 5], și încetează toată urgia Ta cea asupra noastră [cf. 2 Mac. 7, 28], și gonește pe vrăjmașii noștri. Dă război celor ce ne dau război [Ps. 34, 1], scoate-ne de la vrăjmașii noștri [cf. Ps. 142, 9], surpă-i pe ei și desăvârșit pierde-i. Să cunoască ei că Tu ești Singurul Dumnezeu [Dan. 3, 21], Cel tare [Ps. 41, 3], și Cel puternic, și Cel ce poți lucruri mari, și păzești, și mântuiești pe cei ce nădăjduiesc întru Tine [Ps. 16, 7]. Veselește-ne pe noi întru darurile Tale. Dă-ne nouă ușurare, și pace și slobozirea cea mai dinainte, și an bun, și desfătarea de bunătățile Tale pământești, ca, în pace viețuind, să Te slavoslovim cu bună-cinstire și să aflăm bunătățile Tale cele cerești...

Regăsim și în aceste rugăciuni motivul pedepsei drepte a războiului, îngăduite de Dumnezeu a cădea asupra creștinilor pentru purtarea lor necuvioasă față de poruncile dumnezeiești. Caracterul penitențial aspru este evident, rugăciunile fiind abundente în referințe scripturistice potrivite realității nefericite. Sfântul Simeon face, de asemenea, descrieri plastice ale ororilor războiului, întrebuițând și imagini vetero-testamentare. Totodată, regăsim un caracter anamnetic mai pronunțat, evocându-se intervențiile minunate ale lui Dumnezeu pentru izbăvirea poporului lui Israil în Vechiul Testament; Dumnezeu este rugat să lucreze și acum, ca odinioară, pentru izbăvirea creștinilor de necredincioși. De remarcat este însă caracterul polemic al rugăciunilor față de Islam; ortodocșii sunt asupriți de cei care nu-L cunosc pe Dumnezeul adevărat nu doar din rațiuni ale pedagogiei dumnezeiești, ci și pentru credința lor în Sfânta Treime, fiind punctate diferențele religioase esențiale între creștini și musulmani.

O ultimă rugăciune asupra căroră ne vom opri este atribuită lui Macarie Hrisochefalos, Mitropolitul Filadelfiei (1336–1382), cuprinsă în ms. GIM Syn. gr. 454 (olim

47) (a. 1607)⁵⁶. Rugăciunea, intitulată „Εὐχὴ ἐπὶ ἐπιδρομὰς ἔθνων” se află în continuare în Evhologhiul grecesc actual. Ph. Slavin apreciază faptul că textul rugăciunii se potrivește contextului asediului turcilor asupra Filadelfiei între 1335 și 1336, sugerând alcătuirea acesteia fie în primăvara sau vara anului 1336, la scurt timp după hirotonirea lui Macarie ca episcop, fie puțin mai târziu în timpul episcopatului său⁵⁷. Textul debutează cu lungi citări scripturistice, cu preponderență psalmice (Ps. 82, 2-4; Ps. 78, 1-3; Ps. 78, 5, Ps. 93, 3; Ier. 15, 18; Is. 64, 6), ce subliniază pătimirea poporului din pricina războiului și pocăința determinată de această suferință. Apoi, rugăciunea continuă astfel:

...Însă iarăși voi nădăjdui, ca Zaharia, spre Tine, Doamne, Voitorul milei, că Dumnezeuul îndurărilor Tu ești, Cel ce risipești sfaturile celor tari [cf. Ps. 32, 10], Cel ce primești rugăciunile celor smeriți [cf. Ps. 101, 17]. Pentru ce ne-am făcut ocară celor de aproape și celor de departe [cf. Dan. 9, 7], celor ce negreșit s-au abătut de la calea dreptății spre stricarea dogmelor și celor ce s-au lepădat cu totul spre necinstire, care, neînțelegând cuvântul purtării Tale de grijă celei a-tot-înțelepte socotesc cercetarea noastră părăsire? Că se cuvenea a auzi acestea din sfințitele cuvintele, că certați fiind de Domnul ne înțelegăm [cf. Ps. 17, 36], ca să nu ne osândim împreună cu lumea, dar și a le fi învățat pe acelea dintre cugetările cele obștești, că nu cei morți, nici cei ce mor nu se învrednicesc de silința vindecării, ci cei ce viază în boală se bucură de cercetarea doctorilor și a înțelege că această rană a-toată-lumea întru veselie mai presus de lume se va prefăce la urmă. Însă nu au cunoscut, nici nu au înțeles și pentru aceasta ne ocărăsc pentru necucernicie și numesc beție nădejdea noastră deplină întru Tine, adevăratul Dumnezeu. Și pentru că, pe Tine, Fiul cel Unul-născut al Tatălui celui fără-de-început, de-o-ființă cu Tatăl, Cel de o fire și cu atotsfântul Tău Duh vestindu-Te, ne închinăm unei firi, unei ființe, unei puteri, unei dumnezeiri și împărății, socotesc că pătimim acestea și rana robiei o socotesc ei, smintiții, dreaptă judecată a necucerniciei, nu pedeapsă pentru greșeli. Și, luând în răs răbdarea Ta, hulesc dumnezeirea Ta și economia Ta cea de-lume-mântuitoare o batjocoresc. Ci slăbește, Doamne, lasă, Dumnezeule cel mult iubitor-de-oameni, îndură-Te, mult-îndurate și milostive Stăpâne, și nu ne mustra pe noi mai mult cu mânia Ta [cf. Ps. 37, 2], ca să nu pierim, nici cu urgia Ta nu ne certa pe noi [cf. Ps. 37, 2], ca să nu ne facem ca la început și mai dinainte de a fi, ci fi cu noi tare în război, că nu este cu neputință Ție a mântui întru mulți sau întru puțini. Întărește-ne pe noi, Doamne, Dumnezeuul nostru, că întru Tine nădăjduim și întru numele Tău îndrăznim, și credem cuvântului Tău, Doamne, pe care l-ai grăit către noi, că ești cu noi în toate zilele până la sfârșitul veacului [Mt. 28, 20], și înalță cornul creștinilor, și să se rușineze cei ce ne prigonesc, și să se îngrozească cei ce ne înfricoșează pe noi, și să se înfrunteze, și să piară, și să se sfărâme tăria lor, și stăpânirea lor să nu mai fie, și să cunoască toți că Domnul este numele Tău și Tu singur ești preainalt peste tot pământul [Ps. 96, 9], și a Ta este împărăția, și puterea, și slavă și Ție se cuvine a ne închina, adevăratului Dumnezeuului și Mântuitorului nostru, împreună cu cel fără-de-început al Tău Părinte și cu atotsfântul, și bunul, și de-viață-făcătorul Tău Duh, acum, și pururea, și în vecii vecilor. Amin.

Pentru creștini războiul abătut asupra lor reprezintă o certare dumnezeiască spre înțeleptire, iar nu abandonarea lor de către Dumnezeu, precum socotesc necredincioșii. Mai

⁵⁶ Slavin, „From Constantinople to Moscow”, 221.

⁵⁷ Slavin, „From Constantinople to Moscow”, 203.

mult, războiul este comparat cu cercetarea doctorului, spre vindecarea, evident duhovnicească” a celui bolnav. Această înțelegere îi deosebește pe creștini de „lume”. Totuși, deși Dumnezeu este Cel Care îngăduie pedeapsa, tot El este Cel Care ajută și izbăvește poporul, întrucât acesta este prigonit și pentru credința sa în Sfânta Treime. Pentru (turcii) musulmani, la care se face aluzie în text, tocmai credința întru Un Dumnezeu întreit în Persoane reprezintă cauza suferinței creștinilor și „justificarea” războiului împotriva lor. Pe lângă aspectul polemic al textului, rugăciunea conține și cereri pentru îngrozirea, pieirea, rușinarea și sfărâmarea stăpânirii dușmanilor, astfel încât aceștia să cunoască faptul că Dumnezeul creștinilor este Cel Adevărat, rațiune întâlnită și în a doua rugăciune a Sfântului Simeon. După cum remarcă și Ph. Slavin, scopul ultim al războiului împotriva agarenilor este convertirea lor la creștinism⁵⁸.

3. RÂNDUIELILE LITURGICE PENTRU ARMATĂ DIN MOLITFELNICUL ROMÂNESC ACTUAL

În Molitfelnicul românesc actual aflăm câteva rugăciuni și rânduieli pentru armată. Cea dintâi este „Rânduiala binecuvântării ostașilor în vreme de apărare a patriei”⁵⁹, ce are următoarea structură:

- a) rugăciunile începătoare și tetrapsalmul: Pss. 17, 27 (vv. 9-12), 34, 143;
- b) Cântarea prorocului Isaia („Cu noi este Dumnezeu...”);
- c) litania mare;
- d) tropare: „Mântuiește, Doamne, poporul Tău...”, „Cel ce Te-ai înălțat pe Cruce...”, „Folositoare neînfricăta și neînfruntată...”;
- e) Rugăciune de binecuvântare a armelor: „Doamne, Dumnezeul nostru, Dumnezeul oștirilor, Cel puternic și tare în războaie...”;
- f) Rugăciune pentru ostași: „Doamne, Dumnezeul nostru, Cel ce ai ascultat pe Moise...”;
- g) Rugăciune pentru autoritatea de stat și pentru armată în timp de război și neliniște (atribuită Patriarhului Calist I): „;
- h) stropirea armelor cu apă sfințită; rostirea binecuvântării: „Binecuvântarea lui Dumnezeu, Celui slăvit în sfânta Treime, a Tatălui, și a Fiului, și a Sfântului Duh, prin stropirea cu această apă sfințită, să se pogoare și asupra armelor acestora, și asupra celor care le vor purta, spre păzirea și apărarea adevărului lui Hristos. Amin”;
- i) stropirea ostașilor cu apă sfințită; rostirea binecuvântării: „Binecuvântarea Domnului să fie asupra voastră, a tuturor. Să vă îmbărbătați și să se întărească inimile voastre, ca să biruiți pe vrăjmașii voștri, având nădejde în Domnul, în numele Tatălui...”;
- j) Stropirea tuturor cu apă sfințită + Stihirile: „Doamne, Cel ce ai ajutat blândului David...” + „Caută spre rugăciunea robilor Tăi, ceea ce ești cu totul fără prihană...”;
- k) Otpustul (în cadrul căruia sunt pomeniți Arhistrategii Mihail și Gavriil, Sf. Mc. Dimitrie, Gheorghe, Procopie, Teodor Tiron, Teodor Stratilat).

Rânduiala este, de fapt, o prelucrare după două slujbe din Trebnicului Mitropolitului Petru Movilă (1646), și anume Rânduiala sfințirii unui stindard ostășesc („Чинъ освященія

⁵⁸ Slavin, „From Constantinople to Moscow”, 207.

⁵⁹ *Molitfelnic* (București: EIBMO, 2019), 666-680.

κόνησκαγω зна́менїа, ѿже ѿ҃тъ, χορῳγῶν, η̑ κόεμх бл҃гвѣнїа на бр́анхъ”)⁶⁰ [=MOV 1] și cea a binecuvântării armelor („Чинх бл҃гвѣнїа кóннскнхх о҃рѣжїй”)⁶¹ [=MOV 2]. Redau, în continuare, schema celor două rânduieli, scoțând în evidență elementele ce au fost preluate (mai mult sau mai puțin exact) în redactarea românească:

MOV 1	MOV 2
Binecuvântarea + rugăciunile începătoare + Invitatoriu	
Ps. 143 „Responsoriu”: selecție de versete din Pss. 17, 44, 27 + pripeala (stihul) <i>Cu noi este Dumnezeu...</i>⁶² Litania mare „Dumnezeu este Domnul...” + tropare: „Mântuiește, Doamne, poporul Tău...”+„Păzitoarea creștinilor nebiruită...” Condacul: „Cel ce Te-ai înălțat pe cruce de bună voie...” Rugăciune: „Atotputernice și veșnice Dumnezeuul nostru, Tatăl Domnului nostru...” Plecarea capetelor Rugăciune: „Doamne, Dumnezeuul nostru, Care ai ascultat pe Moise...” Stropirea steagului cu apă sfințită + formulă: „Se binecuvintează și se sfințește steagul acesta ostășesc spre tăria și încredințarea oștirii creștinești, prin stropirea cu această apă sfințită, în numele Tatălui...” Predarea steagului + formulă: „Primește steagul acesta, sfințit cu binecuvântare cerească; să fie vrăjmașilor neamului creștinilor înfricoșător și uimitor...” Slujitorul binecuvintează oastea: „Binecuvântarea Domnului să fie asupra voastră, a tuturor...” Stropirea tuturor cu apă sfințită Stihira: „Doamne, Cel ce ai ajutat blândului David...” Otpustul	Ps. 34 Rugăciune: „Doamne, Dumnezeuul nostru, Dumnezeuul puterilor, Cel puternic în tărie și tare în războaie...” Stropirea armelor cu apă sfințită + formulă: „Binecuvântarea lui Dumnezeu, Celui slăvit în Sfânta Treime...” Stropirea ostașilor cu apă sfințită + formulă: „Să vă îmbărbătați și să se întărească inimile voastre...” Sărutarea Crucii Otpustul

După cum am văzut mai înainte în această lucrare, împărații Mauriciu și Leon al VI-lea menționează în tratatele lor militare practica „sfințirii”/„binecuvântării” steagurilor de luptă. Nu știm însă în ce consta cu exactitate un asemenea rit. Totuși, ritul oferit de Petru

⁶⁰ *Требник Митрополита Петра Могили, Київ, 1646, т. I, (Київ: Інформаційно-видавничий центр Української Православної Церкви, 1996), 245-254.*

⁶¹ *Требник Митрополита Петра Могили, 254-256.*

⁶² În Rânduiala românească, după cum am văzut deja, este prevăzută întreaga Cântare a lui Isaia.

Movilă în Trebnicul său nu reprezintă o mărturie a tradiției bizantine, ci, din contră, o inovație. Acest fapt este valabil și pentru ritul binecuvântării armelor. Ambele rânduieli redactate de Petru Movilă reprezintă adaptări ale oficiilor latine corespondente: „De benedictione armorum” și „De benedictione vexilli bellici”⁶³, cuprinse în *Pontificale Romanum Clementis VIII* (1595) (pp. 534-538), de unde, cel mai probabil, au fost preluate și prelucrate de Mitropolitul Kievului. În practica liturgică latină riturile datează cel puțin din secolul al X-lea⁶⁴, cunoscând mai multe redactări pe parcursul secolelor. Astfel, rugăciunea „Atotputernice și veșnice Dumnezeu nostru, Tatăl Domnului nostru...” (MOV 1), reprezintă o versiunea adaptată și mai elaborată a rugăciunii latine „Omnipotens sempiterne Deus, qui es cunctorum benedictio...”, iar formula rostită la înmânarea steagului, „Primește steagul acesta...”, este tradusă după echivalentul latin „Accipe vexillum...”. De asemenea, rugăciunea „Doamne, Dumnezeu puterilor...” (MOV 2) este o traducere, ușor prelucrată, a rugăciunii de binecuvântare a sabiei, „Deus omnipotens, in cujus manu victoria plena constitit...”⁶⁵. Rugăciunea „Doamne, Dumnezeu nostru, Care ai ascultat pe Moise...” este preluată de Petru Movilă din documente est-slave anterioare; nu se cunoaște un echivalent grecesc⁶⁶.

În practica rusească, rânduiala binecuvântării armelor și cea a steagului de luptă s-au păstrat, în cea mai mare măsură, în forma lor din Trebnicul lui Petru Movilă. După cum am văzut, acest lucru nu este valabil și pentru versiunea românească care, în cazul rânduielii binecuvântării drapelului îmbină elemente din MOV 1 și MOV 2, dar conține și alte adaosuri sau adaptări. Mai mult, rânduiala românească are și o rugăciune atribuită Patriarhului Calist I⁶⁷, aceasta fiind inițial o rugăciune pentru împărat și oastea sa („Εὐχὴ εἰς βασιλέα καὶ τὸν στρατὸν αὐτοῦ”), ce se regăsește încă în Evhologhiul grecesc⁶⁸.

Molitfelnicul românesc conține și „Rânduiala binecuvântării unui steag (drapel)”⁶⁹, însă aceasta este cu totul diferită față de MOV 2. Iată schema rânduielii românești:

- a) binecuvântarea „Slavă Sfintei și Celei de o ființă...” + rugăciunile începătoare;
- b) Ps. 150;
- c) litania mare;
- d) „Dumnezeu este Domnul...” + troparul sfântului ocrotitor + theotokion;
- e) lecturi scripturistice: Ef. 6, 14-18 și Mt. 5, 13-16;
- f) ectenie;
- g) Rugăciunea „Doamne, Dumnezeule atotputernice ... binecuvintează steagul acesta, ca să fie semn al iubirii de Patrie și Neam, al vredniciei și al unității noastre ... , ca să

⁶³ Pentru detalii privind aceste rituri și altele asemănătoare a se vedea Derek A. Rivard, *Blessing the world. Ritual and Lay Piety in Medieval Religion* (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2009), 160-179.

⁶⁴ A se vedea *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle*, ed. C. Vogel, R Elze, Studi e Testi 226 (Città del Vaticano: Biblioteca apostolica Vaticana, 1963), 378-379.

⁶⁵ Rugăciunea este cunoscută în mai multe redactări; cea mai apropiată de versiunea din Trebnic (Molitfelnic) este întâlnită deja din sec. al XII-lea, aflându-se în Pontificalul lui Durandus [M. Andrieu (ed.), *Le pontifical romaine au Moyen Age*, vol. 3: *Le pontifical de Guillaue Durand*, Studi e Testi 87, (Città del Vaticano: Biblioteca apostolica Vaticana, 1940), 549-550].

⁶⁶ Василий Дмитриевич Прилуцкий, *Частное богослужение в Русской церкви в XVI и первой половине XVII в.* (Киев 1912), 320.

⁶⁷ *Molitfelnic*, 677-679. Pentru această rugăciune a se vedea Slavin, „From Constantinople to Moscow”, 204-205 și Δημητρίου Β. Γόνη, *Τό συγγραφικόν ἔργον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α΄* (Αθήναι: Ἀλτιντζή, 1980), 285-286.

⁶⁸ *Εὐχολόγιον*, 530-531.

⁶⁹ *Molitfelnic*, 681-688. Poate fi vorba atât de un steag militar, cât și de steaguri/drapele aparținând unor orașe sau diverselor instituții ori organizații.

le amintească tuturor neîncetat datoria de a spori în iubire de Dumnezeu, de Biserică și de Neam...”;

h) stropirea steagului cu apă sfințită + formulă de binecuvântare: „Se binecuvintează și se sfințește steagul acesta, prin stropirea cu această apă sfințită, în numele Tatălui...”;

i) înmânarea de către preot a steagului + formulă: „Vă încredințez steagul acesta, sfințit cu cerească binecuvântare...”;

j) Imnul atribuit Sf. Niceta de Remesiana + otpustul + polihroniu.

Chiar dacă practica binecuvântării unui steag este atestată în tratatele militare bizantine, fără a ști însă conținutul exact al unui asemenea rit, obiceiul ridică anumite semne de întrebare privind legitimitatea sa teologică. Se pune întrebarea: poate fi sfințit un steag de luptă sau un drapel național, devenind astfel mijloc de comunicare a binecuvântării dumnezeiești? Pentru creștini semnul identității și al biruinței lor este, evident, cinstita Cruce. Astfel, în condacul praznicului sfinților împărați Constantin și Elene citim: „Constantin astăzi, cu Maica sa Elena, Crucea a arătat, lemnul cel preacinstit, care este ... armă credincioșilor împărați asupra celor potrivnici. Că pentru noi s-a arătat semn mare, și în războaie înfricoșător”. Nu voi dezvolta aici mai mult acest subiect, însă în ce măsură este corect teologic, dar și pastoral, ca Biserica să „binecuvinteze” arme (chiar și pentru „apărare”), de vreme ce acestea sunt obiecte întrebuințate în vătămarea și uciderea altor oameni, dar și simboluri naționale, inclusiv drapele de luptă, este un subiect care ar trebui să atragă atenția forurilor responsabile cu redactarea cărților liturgice în Patriarhia Română.

CONCLUZII

Rugăciunile liturgice în vreme de război sunt evidențe ale diferitelor abordări pe care Biserica le-a manifestat și continuă să le manifeste față de această realitate tragică a lumii. Dintre textele evhologice prezentate în această lucrare, în rugăciunile „Arată, Doamne, fața Ta peste robii Tăi...” (ms. *Sin. MG 53*), „Iarăși este, Doamne, pomenirea pedepsei Tale...” (BNF *Coislin 213*) și „Rugămu-ne Ție, Doamne, Dumnezeu nostru, cruță-ne pe noi...” (ms. *Grott. F.β. VII*) cererile adresate lui Dumnezeu se rezumă exclusiv la mântuirea poporului din război și la implorarea milei dumnezeiești, o abordare mult mai compatibilă cu atitudinea de respingere a războiului specifică începuturilor creștinismului. Totuși, în paralel, dar mai ales în veacurile specifice apusului Imperiului Roman de Răsărit, textele liturgice conțin și o vădită retorică „belicoasă”. Anamneza izbânzilor în război a dreptilor Vechiului Testament, precum și a înfrângerilor dușmanilor poporului lui Israil, situează oastea creștină în contextul istoriei sfinte, iar cererea darului victoriei asupra vrăjmașilor, după pilda acelor drepti, este o reafirmare a lui Dumnezeu ca izvor al biruinței și a lucrării Sale responsabile față de poporul creștin, cu scopul izbăvirii și dăinuirii sale. Obiectele anamnezei sunt exclusiv modele vetero-testamentare, fapt ce reprezintă o schimbare în abordarea realității războiului de către Biserică pe fondul creșterii autorității Vechiului Testament în viața eclezială bizantină, dar și al acutizării mediului socio-politic în contextul luptelor pentru supraviețuirea imperiului. Mai ales în ultimele veacuri ale Bizanțului, rugăciunile capătă un vădit caracter polemic. Creștinii duc un război pentru credință, fiind prizonieri de ne-creștini pentru adorarea Sfintei Treimi. Dușmanii imperiului sunt identificați ca dușmani ai lui Dumnezeu, iar biruirea lor, prin intervenția dumnezeiască este, de fapt, o confirmare a dreptei credințe, lupta împotriva acelor având drept scop ultim convertirea lor la creștinism. Totodată, oroare războiului este percepută ca o mustrare dumnezeiască pentru purtarea necuvioasă, contrară poruncilor evanghelice, a creștinilor. Rugăciunile din veacul al XIV-lea,

atribuite unor ierarhi importanți ai vremii, urmează același tipar, în mare măsură fiind simple compilații.

De vreme ce liturghia reprezintă manifestarea credinței Bisericii, ne putem întreba care este credința pe care o manifestă Biserica prin binecuvântarea armelor și a drapelului național/militar? O rugăciune pentru binecuvântarea armelor nu este cunoscută în tradiția bizantină, o astfel de practică reprezentând o inovație a Mitropolitului Petru Movilă, inspirată din Pontificalul roman. Este de remarcat că în ritul latin, binecuvântarea era săvârșită asupra sabiei înmânate cavalerului, ca un act de responsabilizare a acestuia în apărarea Bisericii și a celor nevoiași. Totuși, binecuvântarea unor instrumente ce pot fi în continuare utilizate pentru vătămarea și uciderea altor oameni este suspectă din perspectiva moralei creștine, mai ales dacă ținem cont de armele zilelor noastre, a căror capacitate de distrugere este extrem de ridicată. De asemenea, ritul binecuvântării drapelului național sau militar, în forma sa din Molitfelnicul românesc, nu este lipsit de o abordare etnofiletistă în detrimentul vocației ecumenice a Bisericii. Biserica transcende națiunea, cauza ei nefiind una națională și supusă capriciilor istorice, întrucât ea este adunarea celor chemați (*ἐκκλησία – ἐκκαλέω* = a chema) dintre neamuri, pentru a fi „toți una în Hristos Iisus” (Gal. 3, 28). Astfel, ar fi indicat ca întrebuițarea unor asemenea rituri în Patriarhia Română să facă obiectul unei revizuirii în cadrul comisiilor sinodale responsabile cu redactarea cărților liturgice. Bineînțeles, rugăciunile acceptate de Biserică ar trebui să se rezume la dobândirea și păstrarea păcii, la izbăvirea de primejdii, precum și la ocrotirea și mântuirea ostașilor.

BIBLIOGRAFIE

- [1] Andrieu, M. (ed.), *Le pontifical romaine au Moyen Age*, vol. 3: *Le pontifical de Guillaume Durand*, Studi e Testi 87, (Città del Vaticano: Biblioteca apostolica Vaticana, 1940).
- [2] Arranz, M., *L'Euclologio Costantinopolitano agli Inizi del Secolo XI* (Roma: Editrice Pontificia Università Gregoriana, 1996).
- [3] Baldovin, J.F., „A Note on the Liturgical Processions in the Menologion of Basil II (Ms. Vat. Gr. 1613)”, *Εὐλόγημα. Studies in honor of Robert Taft S.J.*, ed. S. Parenti, E. Carr, E. Velkovska, A.-A. Thiermeyer (Roma: Pontificio Ateneo S. Anselmo, 1993), 25-39.
- [4] Bacharach, D., *Religion and the Conduct of War, c. 300-1215* (Woodbridge, Suffolk, UK ; Rochester, NY: Boydell Press, 2003).
- [5] Bradshaw, P.F., Bradshaw, Maxwell, E.J., Phillips, E.L., *The Apostolic Tradition: A Commentary* (Minneapolis: Fortress Press, 2002).
- [6] Corippi, Flavii Cresconii, *Iohannidos sev De Bellis Libycis, Libri VIII* (Cambridge: University Press, 1970).
- [7] Corippus, Flavius Cresconius, *The Iohannis or De Bellis Libycis*, trans. G.W. Shea, Studies in Classics 7 (New York: Edwin Mellen Press, 1998).
- [8] Coxe, A., *Fathers of the third and fourth centuries*, Ante-Nicene Fathers 7 (New York, 1913).
- [9] Dăscă, D., *Părinții Bisericii despre război și stagiul militar* (Iași: Doxologia, 2015).
- [10] Dennis, G.T., „Religious Services in the Byzantine Army”, *Εὐλόγημα. Studies in honor of Robert Taft S.J.*, ed. S. Parenti, E. Carr, E. Velkovska, A.-A. Thiermeyer (Roma: Pontificio Ateneo S. Anselmo, 1993), 107-117.
- [11] Dennis, G., *The Taktika of Leo VI* (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library, 2010).
- [12] Дмитриевский, А.А., *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*, томъ II (Киевъ: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1901).
- [13] *Εὐχολόγιον τὸ μέγα* (Ἀθήναι: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014).
- [14] Φουντούλης, Ι.Μ., *Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, τα Λειτουργικά συγγράμματα I, Ευχαί και ὕμνοι*, (Θεσσαλονίκη, 1968).
- [15] Frøyshov, S.S., „The Early History of the Hagiopolitan Daily Office in Constantinople: New Perspectives on the Formative Period of the Byzantine Rite”, *DOP* (2020), 351–382.

- [16] Γόννη, Δ.Β., *Τό συγγραφικόν ἔργον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α΄* (Αθήναι: Ἀλτιντζή, 1980).
- [17] Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Συγγράματα*, τομος ε΄, εκδ. Π. Χρήστου (Θεσσαλονίκη: Εκδ. Οἶκος Κυρομάνος, 1992).
- [18] Гумилевский, Ф., *Исторический обзор пѣснопѣвцев и пѣснопѣнья греческой церкви* (Санкт-Петербург: Издание книгопродавца И.Л. Тузова, 1902).
- [19] Hurbanič, M., *The Avar Siege of Constantinople in 626: History and Legend* (Palgrave Macmillan, 2019).
- [20] Ică, I.I. jr., *Sfântul Grigorie Palama, Tomosuri dogmatice – Viața – Slujba. Scrieri I* (Sibiu: Deisis, 2009).
- [21] Kaklamanos, D.A., „Le Théotokarion de Jean Mauropous et sa tradition manuscrite (XIIème – XVème siècles)”, *ΚΟΣΜΟΣ/COSMOS* 6 (2019), 97-201.
- [22] Kalaitzidis, P.L., *Τὸ ὑπ' ἀριθμ. 662 χειρόγραφο-εὐχολόγιο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος* (Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum Roma: PIO, 2014).
- [23] Kanavas, Ch., *L'eucologio MG 53 (sec. IX) del Monastero di S. Caterina del Sinai*, (teză de doctorat nepublicată; Roma: PIO, 2013).
- [24] Koster, J., *Das Euchologion Sevastianov 474 [X/XI Jhdt.] der Staatsbibliothek in Moskau* (Thesis ad Lauream, Roma: Pontificio Institutum Orientalium Studiorum, 1996).
- [25] Κουρτεσίδου, Π.Φ., *Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου. Ποιητικὰ ἔργα, κριτική ἐκδόση* (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1992).
- [26] Lactantiu, *Despre moartea persecutorilor*, trad. C. Bejan (Iași: Ed. Polirom, 2011).
- [27] *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle*, ed. C. Vogel, R Elze, Studi e Testi 226 (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1963).
- [28] Mateos, J., *Le typicon de la Grande Église I-II*, OCA 165-166 (Roma: PIOS, 1962-1963).
- [29] Mauricius, *Arta Militară*, trad. H. Mihaescu (București: Academia Republicii Socialiste România, 1970).
- [30] McGeer, E., *Sowing the dragon's teeth: Byzantine warfare in the tenth century*, Dumbarton Oaks Studies 33 (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995).
- [31] *Molitfelnic* (București: EIBMO, 2019).
- [32] Moutsos, D., „Greek *ΧΕΛΑΝΑΙΟΝ* and Latin *CELUNDRIA*”, *Byzantion* 62 (1992), 402-413.
- [33] Passarelli, G., *L'Eucologio Cryptense G.b. VII: (sec. X)*, *Ἀνάλεκτα Βλατάδων* 36 (Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1982).
- [34] Parenti, S., *L'Eucologio Manoscritto Γ. β. IV (X sec.) della Biblioteca di Grottaferrata. Edizione* (Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum, Romae: Pontificium Institutum Orientale, 1994).
- [35] Parenti, S., „La preghiera della cattedra nell'Eucologio Barberini gr. 336”, *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 11 (2014), 149-168.
- [36] Pertusi, A., „Una acolouthia militare inedita del X secolo”, *Aevum* 22 (1948), 145-168.
- [37] Прохоров, Г.М., „К истории литургической поэзии: гимны и молитвы патриарха Филофея Коккина”, *Труды Отдела древнерусской литературы*. Л 27 (1973), 120-149.
- [38] Rivard, D.A., *Blessing the world. Ritual and Lay Piety in Medieval Religion* (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2009).
- [39] Ruggieri, V., „The Barbarian Invasions and Byzantine Euchology”, *Between the Cross and the Crescent: Studies in Honor of Samir Khalil Samir, S.J., on the Occasion of His Eightieth Birthday*, ed. Ž. Paša, S.J., OCA 304 (Roma: PIO, 2018), 147-156.
- [40] Slavin, Ph., „From Constantinople to Moscow: fourteenth century liturgical response to the Muslim incursion in Byzantium and Russia”, *Church and Society in Late Byzantium*, ed. Dimiter Angelov (Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 2009), 201-229.
- [41] Taft, R.F., „War and Peace in the Byzantine Divine Liturgy”, *Peace and War in Byzantium*, ed. T. S. Miller, J. Nesbitt (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 1995), 17-32.
- [42] *The church history of Rufinus of Aquileia, books 10 and 11*, trans. Philip R Amidon (New York: Oxford University Press, 1997).
- [43] *Требник Митрополита Петра Могили, Київ, 1646*, т. I (Київ: Інформаційно-видавничий центр Української Православної Церкви, 1996).
- [44] Velkovska, E., „Rites and Prayers for New Year's λητή in the Euchologion Paris Coislin 213 (AD 1027)”, *Worship: Studies in Memory of Robert F. Taft, S.J.*, ed. Massimo Pampaloni, S.J., Stefano Parenti, OCA 310 (Roma: PIO, 2021), 299-330.